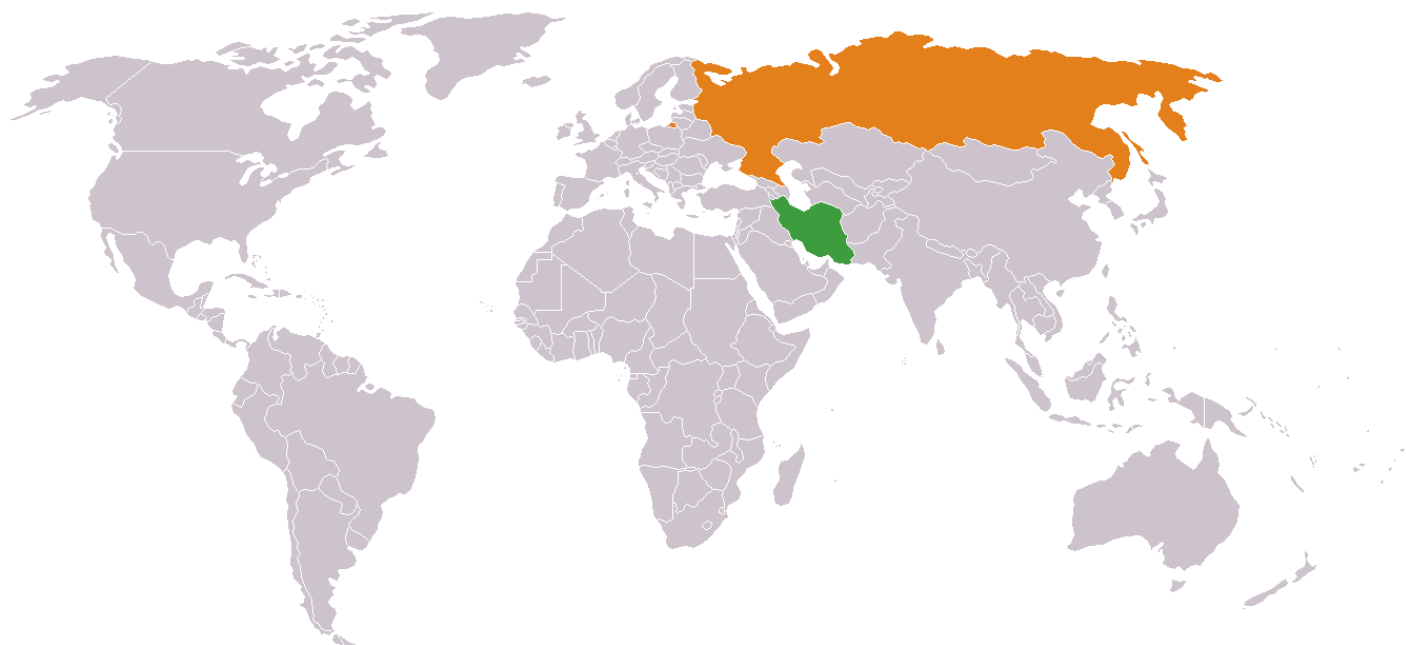

اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی تهران

TEHRAN CHAMBER OF COMMERCE,
INDUSTRIES, MINES AND AGRICULTURE

نگاه ژئوپلیتیکی به روابط تجاری ایران و روسیه

توصیه‌های سیاستی

شهریورماه ۱۴۰۱

اتاق فکر ژئوپلیتیک

مقدمه

سفر ولادیمیر پوتین به ایران در تیرماه امسال جهت شرکت در نشست «روند آستانه» به عنوان اولین سفر خارجی وی پس از حمله به اوکراین بود که به باور کارشناسان نشان‌دهنده اهمیت فزاینده رابطه با ایران است. پوتین در این سفر با حضرت آیت‌الله علی خامنه‌ای، رهبر انقلاب اسلامی و ابراهیم رئیسی، رئیس‌جمهور و همچنین رجب طیب اردوغان، رئیس‌جمهور ترکیه دیدار کرد. پس از نشست، پوتین همچنین پروتکل تجارت آزاد بین ایران و اتحادیه اقتصادی اوراسیا را تصویب کرد و به این ترتیب گام دیگری در جهت ایجاد منطقه آزاد تجاری بین روسیه و ایران برداشت. طبق گزارش‌ها، ایران و گازپروم قرارداد نفت و گاز امضا کردند، اگرچه جزئیات آن همچنان رسانه‌ای نشده است، برخی گزارش‌ها حاکی است ارزش بالقوه آن ۴۰ میلیارد دلار است، البته گازپروم رقم مشخصی را اعلام نکرد. بنابراین آنچه مسلم است قرار است ایران و روسیه روابط سیاسی و اقتصادی خود را توسعه دهند، به طوری که پیش از این مقامات ارشد روسیه تاکید کرده بودند که گندم این کشور در دسترس کشورهای دوست است و احتمالاً روسیه گندم بیشتری به ایران عرضه کند. ایران و روسیه همچنین به مذاکره در مورد راه‌های دور زدن تحریم‌ها از طریق کریدور حمل و نقل زمینی، دریایی شمال - جنوب که روسیه را به خلیج فارس متصل و کالاهای روسی را به هند منتقل می‌کند، ادامه دادند. اینک، تهران و مسکو می‌توانند تهدیدهای غرب را کم اثر کنند.

روندهای تاریخی رابطه ایران و روسیه

- شاید روس‌ها در کنار بریتانیایی‌ها جزو کشورهایی هستند که هنوز قضاوت مردم ایران درباره‌شان با یک بدبینی عمیق تاریخی درآمیخته است که دلیل اصلی آن جداسازی بخش‌های مهمی از سرزمین ایران از طریق قراردادهای ترکمنچای و گلستان است.
- بر اساس نظرات برخی کارشناسان، از سال ۱۷۲۰ تا امروز؛ در بیشتر توافق‌نامه‌های امضا شده بین ایران و روسیه فارغ از نتیجه آن، ایرانیان از نظر تجاری برنده بوده‌اند. ایرانیان پس از توافق‌نامه گلستان و ترکمنچای روابط خود را با روس‌ها افزایش دادند و تا سال ۱۳۱۰، این کشور شریک نخست تجاری ایران بود. تا این‌که حاکمیت وقت از ترس ورود اندیشه‌های مارکسیستی، سعی در محدود کردن سطح مبادلات کرد.
- مهم‌ترین ویژگی رابطه ایران و روسیه در قرن ۱۹ و همچنین اوایل قرن ۲۰ رابطه مبتنی بر تجارت دریایی بود. بخشی از این رابطه از سر ناچاری ژئوپلیتیکی و جغرافیایی و بخش دیگر ناشی از توانمندی‌های اقتصادی دو کشور بود. روابط تجاری مبتنی بر «ناچاری ژئوپلیتیکی» از زمان فروپاشی شوروی نیز تداوم داشت، از همین روی، توسعه رابطه اقتصادی در اولویت دو کشور قرار نداشته و بیشتر متأثر از تحولات منطقه‌ای و

بین‌المللی بوده است. نمونه بارز این موضوع همکاری در ساخت نیروگاه بوشهر است، وقتی ایران در همکاری با کشورهای غربی به توافق نرسید روی به مسکو آورد.

- مناسبات تجاری ایران - روسیه از گذشته به طور عمده با بخش الیگارشیک روسیه بوده که این موضوع از دلایل عدم رشد این روابط هم بوده است. از سایر دلایل آن می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:
- هیچ تقارن سیاسی و تجاری در رابطه دوجانبه وجود نداشته است، در حالی که ایرانیان خود را هم‌تراز روس‌ها می‌دانستند، آن‌ها نگاه از بالا به پایین داشته‌اند. همچنین عمق رویکرد روس‌ها به ایران مبتنی بر بعد نظامی و «دکترین البرز» جهت جلوگیری از نفوذ غرب بوده است این در حالی است که طرف ایرانی نگاه اقتصادی به این رابطه داشته است.
- در سال‌های پیش، چین و پس از برجام سطح مبادلات دوجانبه به دلیل عدم همسویی بخش خصوصی و دولتی فراتر از ۴ میلیارد دلار نرفت. یکی از دلایل آن را شاید بتوان تمایل به رابطه با غرب و البته کم‌تمایلی بخش خصوصی ایران به کار با روسیه دانست، از همین روی موفقیتی برای معرفی ظرفیت‌های کشور به روس‌ها به دست نیامد.
- شرکت‌ها و بانک‌های روسیه در این دوره نیز به دلیل ابعاد کوچک روابط اقتصادی دوجانبه (به نسبت روابط با غرب) تمایلی به کار با ایران نداشتند.
- از سال ۱۹۹۱ تا امروز سیاست خارجی روسیه در خصوص ایران مبتنی بر راهبرد دو ستونی «نه جنگ - نه صلح» بوده یعنی مسکو نه به دنبال عادی‌سازی رابطه تهران با غرب است و نه جنگ را در راستای منافع خود می‌داند. فرضیه‌هایی که روسیه برای ایران در نظر می‌گیرد، عبارتند از: ایران غرب‌گرا، ایران اتمی و ایران اسلام‌گرا. که در این میان، از دید روس‌ها ایران غرب‌گرا خطرناک‌ترین گزینه است.
- باید توجه داشت، مسکو در جنگ دوم قره‌باغ در سال ۲۰۲۰، بازی منهای ایران را در قفقاز در پیش گرفت که تهدید ژئوپلتیک و عبور از خط قرمزهای منافع ملی ایران در قفقاز محسوب می‌شد.
- درک سیاست چندمنظوره روسیه در ابعاد دوجانبه، منطقه‌ای و به عنوان عضو شورای امنیت سازمان ملل برای ایران بسیار مهم است. ایران در یک دهه اخیر برای پیشبرد روابط دوجانبه فاقد تعریف راهبردی یا چارچوب مشخص بوده و لذا برای توسعه روابط فاقد «مدیریت ابتکارات» بوده است. تهران به سمت نوعی رابطه کم‌ثبات، ولی رو به جلو و از نظر مالی در شرایط عدم قطعیت پیش می‌رود.

روندهای راهبردی جاری

- برای درک سیاست خارجی روسیه، نقطه عزیمت «ژئواستراتژیک» است، یعنی ژئوپلتیک از بُعد نظامی. از نگاه روسیه ایران و بیشتر کشورهای اهمیت ژئواستراتژیک دارند، یعنی این کشورها چگونه می‌توانند اهرم‌های رقابتی روسیه در بعد نظامی باشند. چون قدرت نظامی هنوز هم مولفه‌ای بالاتر از انرژی در عرصه بین‌المللی

برای مسکو است. بنابراین درک تاثیرگذاری تجارت ایران و روسیه در آرایش قدرت در بعد نظامی مهم خواهد بود. حمایت روسیه از ایران در پیوستن به اتحادیه اوراسیا نیز جنبه ژئواستراتژیک و حمایت از چندقطبی شدن نظام بین‌الملل دارد.

- روسیه در شرایط فعلی در پرتو مکتب فکری «پوتینیسم» که مهم‌ترین ویژگی آن ناسیونالیسم روسی در مقابل ناسیونالیسم مبتنی بر اسلاو است، تعریف می‌شود.

- جنگ اوکراین نقطه پایانی بر فرض روسیه به‌عنوان بخشی از غرب بود. از همین روی، بویژه از دوره ترامپ، اصطلاحاتی مانند «رقیب هم‌تراز» و «بازگشت عصر رقابت قدرت‌های بزرگ» و «چالش استراتژیک» در ادبیات سیاست خارجی غرب احیا و در ایالات متحده اجماع به وجود آورده است. بنابراین باید توجه داشت که هر کمک اقتصادی، سیاسی و نظامی به روس‌ها برای غرب تاوان خواهد داشت.

- بر این اساس، برای پایان جنگ اوکراین پنج سناریو وجود دارد:

سناریوی شماره ۱. روسیه پیروز این جنگ باشد: در این حالت روسیه بر پیشروی خود ادامه خواهد داد و خود را قدرت هم‌تراز با ایالات متحده تصویر خواهد کرد. در این صورت ایران باید رابطه خود را با کرملین توسعه دهد، رابطه با الیگارش روسی را جدی بگیرد و رابطه ترانزیتی را تقویت کند.

سناریوی شماره ۲. روسیه تعدادی از استان‌های اوکراین را تصرف به روسیه منضم نماید و تحریم‌های مسکو پابرجا بماند: در این صورت ایران هم باید رابطه خود را با کرملین ادامه دهد.

سناریوی شماره ۳. جنگ با آتش‌بس پایان یابد: در این حالت از استان‌های اشغالی خارج و تنها کریمه را خواهد داشت، لذا همکاری با روس‌ها باز هم ضرورت خواهد داشت و در مجامع بین‌المللی به روس‌ها کمک و تلاش شود تا کریدور شمال - جنوب تکمیل شود.

سناریوی شماره ۴. جنگ فرسایشی شود: در این حالت نیز همکاری با روس‌ها بویژه برای فعال‌سازی کریدور شمال - جنوب ضروری به نظر می‌رسد.

سناریوی شماره ۵. روسیه شکست خورده و عقب‌نشینی کند: در این حالت احتمال فروپاشی و تجزیه مجدد آن وجود خواهد داشت.

- روس‌ها می‌دانند که روبل، قدرت رقابت با دلار را ندارد، ولی برای ارتقای جایگاه آن در جهان چندقطبی آن را مطرح می‌کنند.

- باید توجه داشت که روس‌ها هیچ‌گاه سیاست منجسمی در کشورهای جنوب را دنبال نکرده‌اند و در حال حاضر نیز رویکردی فرصت‌طلبانه دارند. در حالی که کشور چین در تولید ادبیات مختص «ابتکار کمربند و جاده» موفق بوده و با ایجاد بانک‌های تخصصی در توسعه کشورهای درگیر نقش داشته‌اند، ولی روس‌ها هیچ‌گاه این‌گونه رفتار نکرده‌اند.

- روسیه دو ستون ژئوپلیتیکی در سیاست خارجی دارد که عبارتند از «مهار قدرت اروپا» و «دسترسی به آب‌های گرم بویژه در جنوب». در همین راستا، اهمیت ایران در ستون مهار قدرت اروپا در مرز جنوبی و بر اساس نظریه هارتلند یعنی «البرز - هندوکش» مطرح است.
- رابطه ایران و روسیه مبتنی بر رویکرد تکیه گاه - سپر (Buttress-Buffer) است. یعنی روسیه در دور زدن تحریم‌ها و کاهش تاثیر آن از ایران پشتیبانی و در مقابل، ایران برای روسیه به عنوان یک سپر در برابر غرب در کمربند جنوبی عمل کند.
- در مناقشه اوکراین توجه به ۴ الگوی تعامل با روسیه قابل بررسی است:
 ۱. مدل هند^۱ با رویکرد ایجاد موازنه بین غرب و روسیه و استفاده از منافع «هم غرب» و «هم روسیه»
 ۲. مدل ترکیه با نقش یا نمایش میانجی‌گرایانه که منافع اقتصادی فراوانی به اقتصاد ترکیه سرازیر کرد
 ۳. مدل چین با نقش حامی بدون آلوده شدن در مناقشه
 ۴. مدل آلمان با گرایش جانب‌دارانه و بازی محتاطانه.

فرصت‌های راهبردی ایران

- یکی از بزرگ‌ترین موانع در توسعه رابطه دوجانبه ایران و روسیه عدم شکل‌دهی به همکاری‌های استراتژیک (به جز نیروگاه بوشهر) بوده است. در حال حاضر، توسعه و فعال‌سازی کریدور شمال - جنوب و ظرفیت ترانزیتی ایران با وجود تمایل کم جمهوری آذربایجان از حوزه‌های استراتژیک همکاری است
- در گذشته بیشتر مبادلات ایران متمرکز بر روی مواد غذایی بود که در یک‌سال اخیر ترکیب صادرات ایران به روسیه از محور محصولات کشاورزی به محصولات صنعتی تغییر کرده، به‌طوری‌که در ماه‌های اخیر با رشد ۳۰ درصدی کالاهای صنعتی به روسیه تراز صادرات صنعتی به این کشور برای اولین بار مثبت شد
- ایران دارای مالکیت ۵۳ درصدی در بندر سالیانکا و دارای بندر رسمی در آستاراخان روسیه است
- هر دو کشور دارای منابع گازی در دریای خزر و حوزه‌های مشترک هستند
- تجار غیرروس مانند آذری‌ها، ارامنه و تاجیک به دلیل اشتراکات قومی و زبانی با اقوام ایرانی، فرصت تجاری مهمی برای گسترش روابط محسوب می‌شوند و البته استان‌های مسلمان‌نشین روسیه بازار بالقوه مناسبی برای کالاهای ایران به حساب می‌آیند
- همکاری‌های چندجانبه در آسیای میانه و قفقاز برای دو کشور ایران و روسیه منافع قابل‌توجهی دارد.

^۱ به دلیل تشابهات ویژگی‌های ژئوپلیتیکی تا حدودی با ایران قابل‌مقایسه است.

رویکردهای راهبردی در رابطه ایران و روسیه

با توجه به شرایط اقتصادی ایران و سناریوهای محتمل جنگ اوکراین؛ اگر رابطه ایران و روسیه موجب تقویت دامنه نفوذ روسیه و توسعه اقتصادی آن شود، در آن صورت ایران بیش از گذشته در معرض تحریم‌های غرب خواهد بود. بنابراین در این دوره پرداخت هزینه اولیه ایجاد این تصویر در غرب ضرورت ندارد و کشور باید به جای در کانون رقابت غرب - شرق بودن؛ در پیرامون قرار گرفته و از مزایای آن بهره ببرد، لذا انتخاب رویکرد موازنه‌ساز در روابط روسیه با غرب برای ایران ضرورت حیاتی دارد.

به هر صورت آینده رابطه ایران با روسیه وابستگی زیادی به نتیجه جنگ اوکراین دارد، ولی به نظر می‌رسد با هر نتیجه‌ای؛ توسعه روابط با روسیه با توجه به ملاحظات زیر ضرورت دارد:

۱. ایجاد درهم‌تنیدگی اقتصادی و افزایش حجم تجارت دوجانبه به میزانی که همکاری اقتصادی با ایران برای روسیه قابل چشم‌پوشی نباشد
۲. تمرکز بر حل نیاز روسیه برای دسترسی به آب‌های گرم، با تکمیل محورهای بر زمین مانده کریدور شمال-جنوب
۳. شکل‌دهی به مدل‌های همکاری سه‌جانبه مشترک بین تهران، مسکو و دهلی برای تکمیل، توسعه و فعال‌سازی چابهار
۴. عدم اجازه به روسیه برای بازی و استفاده از کارت ایران در صحنه بین‌المللی
۵. توسعه روابط و تامین نیازهای صرفاً اقتصادی روسیه بدون تبلیغ و رسانه‌ای کردن آن
۶. جلوگیری از شمول تحریم‌های ثانویه غرب به ایران، به اتهام همکاری نظامی در رابطه با اوکراین
۷. تمرکز بر صادرات کالایی با توجه به بازار ۱۵۰ میلیون نفری روسیه
۸. توسعه همکاری با تجار آذری، ارمنی و تاجیک و استان‌های مسلمان‌نشین روسیه
۹. تمرکز بر فعال‌سازی شرکت‌های بزرگ صادراتی و تشکیل کنسرسیوم‌های صادراتی از شرکت‌های کوچک ویژه بازار روسیه

اقدامات راهبردی پیشنهادی

- ایران باید در کوتاه‌ترین زمان اقدام به تکمیل حلقه مفقوده کریدور شمال-جنوب یعنی راه‌آهن رشت-آستارا کند که در تسریع مبادلات بین هند و روسیه تاثیر به‌سزایی دارد.
- اقدامات راهبردی و همکاری مشترک زیر می‌تواند در مناسبات با روسیه در دستور کار قرار گیرد:
 ۱. تعریف مدل همکاری جوینت ونچر با شرکت‌های روسیه برای راه‌اندازی خط حمل‌ونقل دریایی با کشتی‌های رورو در خزر

۲. تشکیل هلدینگ ویژه صادرات مواد غذایی به روسیه با مشارکت شرکت‌های کوچک و متوسط (SMEs) ایرانی
 ۳. تشکیل کنسرسیوم خدمات فنی- مهندسی ایرانی برای فعالیت در پروژه‌های راهبردی روسیه
 ۴. تشکیل کنسرسیوم استخراج و انتقال منابع گازی دریای خزر با همکاری روسیه، هند و سایر طرف‌ها
- در صورت در اختیار داشتن منابع مالی کافی در دولت، خرید بنادر دیگر روسیه در ماخاچ قلعه یا ولگاگراد علاوه بر بندر سالیانکا توصیه می‌شود
 - توسعه همکاری با استان‌های روسیه در شرایط فعلی نظیر:
 ۱. خرید زمین و کشت فراسرزمینی در استان‌های دارای پتانسیل کشاورزی به‌ویژه در استان‌های مسلمان‌نشین
 ۲. ایجاد مراکز عرضه مستقیم در استان‌های مسلمان‌نشین در حوزه غذا، پوشاک، کیف و کفش و محصولات مصرفی
 ۳. حمایت از حضور در نمایشگاه‌های تخصصی کالاهای صنعتی در روسیه با حمایت سازمان توسعه تجارت
 - اتصال شرکت‌های بزرگ ایرانی به شبکه پخش سراسری روسیه و دریافت تسهیلات از روس‌ها که می‌تواند سرعت توسعه صادرات ایران را بویژه در زنجیره غذا افزایش دهد
 - روس‌ها به دنبال برقی کردن قطار گرمسار - اینچه برون با فاینانس ۱/۲ میلیارد یورویی هستند که می‌تواند برای پل ورسک آسیب‌زا باشد. در حالی که در ظاهر زیمنس آلمان می‌تواند این پروژه را با ۲۵۰ میلیون یورو انجام دهد، بنابراین در این همکاری نباید تعجیل کرد
 - انجام مطالعات بازاریابی بویژه سنجش ذائقه در حوزه مواد غذایی و کشاورزی در روسیه با همکاری سازمان توسعه تجارت و اتاق بازرگانی
 - حمایت سفارت جمهوری اسلامی ایران از شرکت‌های بخش خصوصی ایران دارای توانایی در بخش خدمات فنی و مهندسی برای شرکت در مناقصات روسیه.